

Márton Szilágyi: Az erotika mint hagyomány és funkció (Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány)

A 18–19. század fordulójának egyik legjelentősebb magyar költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak (1773–1805)¹ az életművében komoly szerepet játszanak az erotikus tartalmú versek. Legfontosabb verseskötetéhez, a posztumusz megjelent Lilla címűhöz illesztett előszóban saját magát kifejezetten “erotikus” írónak minősíti – legalábbis erre az egy gyűjteményre értve a kifejezést; igaz, nála ez a szó nem mai értelmében szerepel, hanem inkább a szerelemről való legitim és nyilvános beszéd jelentését hordozza. Ebben a verseskötetében a szerelmi költészet nyíltan vállalt tradícióját nem csupán a petrarkista jellegű, udvarló versek képviselik ugyanis, hanem a megszólított, megcélzott ideális kedves mint a női szépség részletesen bemutatott példája is megjelenik. A kötetben megképződő nőalak, Lilla ilyenformán testének leírásával is jelen lesz, sőt, a szerelmes férfira ellenállhatatlan hatással bíró női test nemcsak egészében, hanem különböző részleteinek a bemutatásával (a száj, a szemek, a mellek stb.) is jelen lesz a különböző versekben. A kötet egésze ilyenformán egy szubtilis, ám de tagadhatatlanul érzéki, elsősorban a szemlélésben megmutatkozó erotikus kisugárzás hordozója lesz, amely éppen a szerelmes nő végleges elvesztésének tragikus élményét vetíti előre és ellenpontozza.

Csakhogy Csokonainál létezik egy másik szintje is az erotikának: több olyan verse is van, amelyet – egykorú szóhasználattal élve – priaposzinak nevezhetünk. Az irodalomtörténeti hagyomány ezeknek a műveknek a jelenlétét már Csokonai befogadásának első szakaszában is igyekezett bagatellizálni: ez a verscsoport a hagyományos irodalomtörténeti kánonok egyikébe sem került bele, s az értelmezők vagy hallgatással igyekeztek kikerülni a szövegekkel való foglalkozást,² vagy kifejezetten kárhoztatták az életmű ezen vonatkozását, jórészt persze általánosságban. Pedig ezek a szövegek Csokonai legnépszerűbb, legtöbbször másolt és másolásban hagyományozott művei közé tartoztak – a velük egyáltalán foglalkozó, Csokonai közvetlen utóéletéhez tartozó kritika a “dévaj” versek³ bírálatát éppen ezért mindig össze is kapcsolta az elmaradott magyar közízlés kárhoztatásával is. Ezeknek a verseknek az életmű szerves részeként való kezelése csak néhány újabb tanulmányban figyelhető meg.⁴ Ezeknek az elemzéseknek a tanulságait megfontolva, érdemes választ keresnünk arra, milyen poétikai tradíciók befolyásolták ezeket a szövegeket, illetve maga a költő miképpen prezentálta ezeket

¹ .) Csokonai verseiből németül egy több, mint húszéves válogatás hozzáférhető: Mihály Csokonai Vitéz: Gedichte, Auswahl, ausgewählt von István Kerékgyártó, eingeleitet von Géza Engl, die Nachdichtungen sind von Annamarie Bostroem, Géza Engl, Martin Remané, Corvina, Budapest, 1984. L. még a következő antológiát: Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten, hg. von Stephan Hermlin und György Mihály Vajda, Corvina, Budapest, 1970, 34–40. Az itt szereplő öt verset Annamarie Bostroem fordította. Csokonairól l. George Barany: Hoping against Hope. The American Historical Review 1971/2, 319–357.; István Fried: Csokonai, der osteuropäische Dichter. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1975/1–2., 159–166.; Anna B. Katona: Mihály Vitéz Csokonai. Boston, Twayne Publishers, [1980].

² .) Ezt példázza a következő összefoglalás is: Tibor Klaniczay – József Szauder – Miklós Szabolcsi: Geschichte der ungarischen Literatur, Corvina, Budapest, 1963, 79–82. A vonatkozó részlet Szauder József munkája.

³ .) A “dévaj költemények” kategóriáját már Csokonai egyik első, nagyhatású irodalomtörténész értelmezője, a szakszerű, romantikus magyar irodalomtörténet-írást megteremtő Toldy Ferenc is használta 1844-ben egy különálló vers-csoport megnevezésére szolgáló terminusként: [Toldy] 1844. XCI.

⁴ .) Baróti 1980.; Vargha 1983.; Zentai 1996.

a költeményeit, milyen módon különítette el azon műveitől vagy éppen illesztette bele azon művei közé, amelyet költői mivolta nyilvánosan vállalható részeként határozott meg.

Ilyenformán ezeket a szövegeket nem csupán a követett poétikai tradíciók oldaláról vizsgálhatjuk, hanem legalább ennyire tanulságos lehet az általuk betöltött (pontosabban: a szerzőjük által nekik szánt) funkció felől rákérdezni a létükre. Ilyen tanulságokhoz a poétikai kérdések is elvezethetnek: a magyar humanizmus legnagyobb költőjének, Janus Pannoniusnak az ún. pajzán epigrammái szigorúan követik a ferrarai Guarino-iskolában Horatius, Vergilius és Ovidius példáján tanított allegorizálás retorikai-poétikai hagyományát.⁵ A Janusnál kimutatott erotikus töltetű, tudós allegorizálás egyébként Csokonai verseihez is kulcsot adhat: Csokonai több versében is (pl. A' Pendelbergai Vár formájának és megvételének leírása,⁶ [Az Aranysujtásos nadrág],⁷ Az istenek osztozása)⁸) a nemi aktus a várvívás leírásához használt klasszikus toposzok révén jelenítetik meg.⁹ Ez persze nem egyedi eljárás: a korszak egy másik, ráadásul Csokonai baráti köréhez tartozó költője, Fazekas Mihály a Danaé-mítosz újraírása során vonatkoztatja egymásra a közösülést és egy torony – ez esetben Danaé lakóhelye – bevételét; ez a vers egészen 1908-ig publikálatlan volt, s nem lehetetlen, hogy ebben szerepet játszott erotikus töltete is.¹⁰ A harc két válfajának (az igazi katonai küzdelemnek és a szerelmi harcnak az egymásba játszatása) Csokonai egyik népszerű, 1804-ben már önálló kötetben is megjelent vígeposzában, a Dorottyában¹¹ működik a legkidolgozottabb alapmetaforaként, vagyis ez az eljárás nemcsak kéziratban maradt, többé vagy kevésbé normasértőnek tekintett művekben figyelhető meg, hanem Csokonai öntudattal vállalt alkotásait is meghatározhatja: a Dorottyában a farsang idején férfiak és nők egymás ellen folytatott küzdelme jelenítetik meg, s a háborús metaforika hol az udvarlás, hol a defloráció képzetkörét erősíti föl. Ez az allegorizálás közvetlenül is hozzákapcsolódik a Homérosz vagy Vergilius travesztálásából ismert eljárásokhoz, hiszen a várvívás a klasszikus eposzi tradíció lényeges eleme. Ez az összefüggés azért is figyelemre méltó, mert a szövegbe kódolva mutatja meg a vers "implicit olvasó"-ját: egy olyan, hangsúlyozottan férfi-olvasót, aki birtokában van mindazon retorikai-poétikai műveltségnek, amellyel élvezni lehet a parodia¹² révén feltáruló új, ezúttal erotikus jelentésrétegeket is. Vagyis itt klasszikus retorikai képzésben részesült férfitársaságok szórakoztatását szolgáló irodalmi szövegekről lehet szó – ezen a ponton jelentős az eltérés Csokonai névnap-i köszöntő verseinek kevert (férfiakat és nőket egyaránt magába foglaló) társasági közegéhez képest –, noha éppen a szórakoztatás közösségi jellegét egyelőre aligha tudjuk megragadni. A Csokonaira vonatkozó emlékezések szerencsére olykor lehetőséget adnak arra, hogy valószínűsítsük ezeknek a szövegeknek a férfitársaságot szórakoztató funkcióját. Gaál László töredékes, többször újrakezdett Csokonai-feljegyzéseiben pl. az emlékező arra is választ kívánt adni, "a Militat omnis amans – nevű pajkos munkáját, – mikor és mi alkalommal írhatta Csokonay?". Gaál mástól (nevezetesen Balla Albert

⁵.) Jankovits 2002. 71–82.; vö. még Csehy Zoltán könyvének Janus Pannonius és Antonio Beccadelli párhuzamairól szóló fejezetével: Csehy 2002. 150–168.

⁶.) Csokonai: Költemények 3. 147–153.

⁷.) Csokonai: Költemények 4. 106–117.

⁸.) Csokonai: Költemények 2. 9–18.

⁹.) Ennek elemzését l. Zentai 1996. 313–317.

¹⁰.) A verset l. FMÖM I. 22–25.

¹¹.) A műből egyetlen rövid részlet olvasható németül, Annamarie Bostroem fordításában: Monolog der alten Jungfer. Aus dem komischen Epos Dorothea oder Triumph der Damen im Karneval = Mihály Csokonai Vitéz: Gedichte 57–59.

¹².) Erről a retorikai fogalomról l. alapvetően Tarnai 1990. [Lausbergre átállítani?]

“Curialis Expeditor”-tól) hallott anekdotaként rögzítette, hogy egy mulató férfitársaság kedvéért, Pesten fogadásból rögtönözte Csokonai a verset, az elkészült szöveget pedig magával a költővel olvastatták föl, majd a szerzőt három arannyal díjazták.¹³ A rögzített szituáció számos eleme minden bizonnyal általánosítható az ilyen jellegű szövegek genezisekor: a társaság homogén férfi jellege, a jelenlévők tanultsága, az iszogatás teremtette oldott hangulat, valamint az, hogy a költőnek rátermettségét egy konkrét téma vagy szituáció rögtönzés-szerű megverselésével kell bizonyítania. A közköltészeti hagyomány összes, ilyen pillanatnyi hatásra törekvő darabja nyilván nem is élte túl az egyszeri felolvasást; az azonban a siker tartósságát és a szöveg többszöri felhasználását bizonyíthatja, ha egy ilyen verset egy vagy több másolatban is érdemesnek láttak megőrizni. Sokatmondó ebből a szempontból Csokonai verseinek szöveg-hagyománya: pl. a szintén idesorolható eposztravesztia, a *Batrachomyomachia* vagy Békaegérhartz Blumauer módja szerint (röviden *Békaegérharcnak* nevezett mű) Csokonai legtöbbször másolt és ponyvára is került szövegei közé tartozik¹⁴ (nem meglepő módon *Az istenek osztozása*,¹⁵ *A' Tolvaj Isten*¹⁶ és az imént említett *Militat omnis amans*¹⁷ mellett). Az a széles befogadói kör, amely továbbadta, sőt, időnként módosította is ezeket a Csokonai-műveket, hasonló módon kezelte és (feltehetőleg) hasonló módon használta ezeket a verseket, mint a Csokonai-életmű háttéranyagának tekinthető, részben anoním kollégiumi diákköltészetet;¹⁸ nem véletlen, hogy a Csokonai-szakirodalomban milyen komoly filológiai nehézséget jelent bizonyos erotikus versek szerzőségének eldöntése.

A szórakoztató funkciót betöltő vers-csoportok a kézirat-hagyomány tükrében igen markáns eltéréseket látszanak kirajzolni. Az a Csörsz Rumen Istvántól összeállított költői “toplista”, amely kétségtelenül a legnagyobb számú másolási aktussal terjedő verseket mutatja meg, nem tartalmazza sem a névnapi köszöntőverseket, sem a priaposzi verseket. Ez utóbbiak esetében éppen fordított folyamatot figyelhetünk meg, mint a névnapi köszöntőverseknél: noha mind a két esetben többnyire azt látjuk, hogy Csokonai nem autorizálja ezeket a műveit (autográf kéziratuk nincs, s ami még feltűnőbb, a költő nem veszi számba őket kötetterve kialakításakor), a névnapi köszöntőversek megmaradnak a privát alkalom körében, egy-két másolatuk erősen kötődni látszik elhangzásuk helyéhez és funkciójához. A priaposzi versek azonban látványosan eloldozódnak ettől a körülménytől: igen sok, szinte burjánzóan keletkező másolatuk, átírásuk arra mutat, hogy számos szituációban képesek lehettek betölteni a szórakoztatás feladatát. Sajnos, éppen ezeket az utólagos alkalmakat nem tudjuk megragadni: az imént idézett Gaál László-féle visszaemlékezés is csupán a keletkezésre vonatkozó anekdotát rögzíti, de nem ad választ arra a kérdésre, mire is használták a *Militat omnis amans* számos másolatát. Nem lehet kizárni ilyenformán természetesen az egyéni olvasás aktusait sem;

¹³ .) Gaál László emlékezését l. Csokonai emlékek 420.

¹⁴ .) Erről összefoglalólag: Csokonai: Költemények 2. 340–345. Figyelemre méltó egyébként, hogy a Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung 1813-as évfolyamában megjelent recenzió – Samuel Roznay munkája – az 1813-as, négykötetes Csokonai-kiadásból a Békaegérharc-ot méltatja, fordításmutatványokat is mellékelve. Vö. Fried 1972. 200–201.

¹⁵ .) A versnek autográf kézírata nem maradt, s a címe sem szerepel Csokonai címjegyzékeiben; több, mint félszáz másolatáról összefoglalólag: Csokonai: Költemények 2. 171–180.

¹⁶ .) Közel ötven másolatáról összefoglalólag: Csokonai: Költemények 3. 631–632.

¹⁷ .) A kritikai kiadásban Minden szerelmes katona címmel: Csokonai: Költemények 3. 143–147.

¹⁸ .) Ezt a befogadói alapállást fogalmazta meg Kazinczy is az 1813-as Csokonai-kiadás kapcsán, a Békaegérharcot is besorolva a szórakoztató énekköltészetbe: “Én a' kiadást szépnek nem lelem. Márton megmutatá, mit lehet tőle várni. Rendes ember! Az első strophához a' Békaegérharczhoz, mellyet Békaegérharcznak corrigált, még muzsikai compositiót is teve, hogy a' Mendikás tonusú emberké a' palaczk mellett énekelhessék.” Kazinczy – Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1813. jún. 13.: KazLev X. 396.

mégsem tűnik talán túl merész feltételezésnek, ha ez esetben is feltételezzük a tradicionális társasági alkalmakat. Úgy tűnik ugyanis, hogy Csokonai erotikus verseinek legnagyobb csoportja kifejezetten közösségi használatára született. A Csokonai-versek közköltészeti létmódjára vonatkozó, ilyen természetű adatok szűkössége miatt talán nem fölösleges egy futó pillantást vetnünk annak az Arany Jánosnak az életművére is, akinek a Csokonai-hagyomány egyébként fontos kiindulópontot jelentett.¹⁹ Ez a hatástörténeti viszonylat a jelenség jobb megértéséhez nyújthat adalékot. Annál is inkább, mert Csokonai nemcsak követte és áthasonította a kollégiumi diákköltészet közköltészeti hagyományát, hanem életművével követhető mintát is kínált számára – Arany verseinek imént idézett darabjai ezt is bizonyítják.

Arany költői életművét nem igen szokták úgy értelmezni, mint egy alkalmi mulattatásra berendezkedő költőjét – pedig ez az attitűd tagadhatatlanul végig jellemző volt Arany költői alkatára. Az is igaz persze, hogy Arany – ha a rögtönzésre, szórakoztatásra való hajlamát nem korlátozta is – sokat tett azért, hogy a tágabb irodalmi nyilvánosságban ne rögzülhessen róla ilyen kép: ilyen típusú műveinek kéziratát sem őrizte meg, s a szövegeket köteteibe sem vette föl. Ezeket a verseket kivétel nélkül Arany halála után, valamelyik barátjától megőrzött kéziratok alapján publikálták, de az sem példátlan, hogy emlékezetből idéztek csak föl ilyen verset, olykor töredékesen.²⁰ Arany számára az alkalmiság állandó kihívást jelentett: verseinek meglehetősen tetemes hányadát teszik ki olyan szövegek, amelyek személyhez szólóan s egy meghatározott szituációhoz kötődően keletkeztek, s nem is csak a mulattatás szándékával, hiszen számos sírfelirata is ismeretes, ezek között olyanok is, amelyek valóban egy-egy sírkövön maradtak csak fenn.²¹ Hogy Arany számára ez az alkalmiság mennyire fontos ihletforrás volt, jól mutatja, hogy még Arany legutolsó műve, a [Tóth Lőrincnek] című is alkalmi versnek tekinthető, hiszen a megszólított személy írói fellépésének ötvenedik évfordulójára készült.²²

Arany alkalmi verseinek számunkra ismeretes korpuszában azonban kifejezetten erotikus verseket nem találunk. Hogy léteztek-e ilyenek, csak időközben elkallódtak, vagy pedig ez a vers-csoport eleve más karakterű volt-e, nem lehet egyértelműen eldönteni. Mindazonáltal érdemes figyelemre méltatni mindazt, ami rendelkezésünkre áll, mert ezekből a költeményekből nem hiányoznak az egyértelmű erotikus célzások sem, s ezeknek a helye, funkciója sokat elárulhat az ilyen típusú költészet Csokonai utáni lehetőségeiről. Arany szórakoztatásra szolgáló verseinek születésében természetesen fontos szerepe volt annak a lehetőségnek, hogy adva voltak számára olyan, a költőt elfogadó és rögtönző képességéért is tisztelő társaságok, amelyek igényelték és méltányolták ezeket az azonnali tetszésnyilvánításra szoruló

¹⁹ .) Az Arany műveiben kimutatható Csokonai-indíttatásokról, allúziókról I. Szilágyi Ferenc 1981a.; Szilágyi Ferenc 1965.

²⁰ .) Ez utóbbira példa az Arany-összkiadásokban [Weisz barátom...] címen közölt, két soros töredék, amely egy hosszabb, ismeretlen szövegű alkalmi versből származik. Ezt az elveszett verset Arany egy, a nagykőrösi gimnázium tanári kara számára adott közös vacsorán olvasta fel, s ebben "az egész tanári testületet versbe foglalta"; a töredéket és a keletkezés körülményeit Szilágyi Sándor közölte utólag, emlékezetből (Szilágyi Sándor 1896.).

²¹ .) Ilyen pl. a Rockenstein Mihály sírkövére c. vers, amelyet Arany karlsbadi tartózkodása idején írt az ott és akkor fiatalon meghalt Rockenstein Mihály (1842–1869) emlékére. A vers a helybeli zsidó temető egyik sírkövén maradt fenn, a szerző megnevezése nélkül (keletkezésére és hitelességére I. Szilágyi Ferenc 1966.); valamint a Knócz József és László sírverse I-II., amelyet Arany felkérésre írt, s szövegüket maga soha nem publikálta. A verset és a hozzá tartozó kísérőlevelet közölte: Várdai 1909. A régi vízivárosi temetőben lévő sírkövön valóban szereplő, első verset ugyancsak Várdai kereste meg; utóbb ismét azonosította: Babay 1925. A problémáról összefoglalólag, más példákat is értelmezve I. Szilágyi Márton 2005a.

²² .) A verset közölte és az életmű utolsó darabjaként azonosította: Miklós 1963.

szövegeket. Ilyen társaságot Arany a mezővárosi léptékű Nagyszalontán és Nagykőrösön inkább találhatott: a nagyvárosi Pest már teljesen más társadalmi közeget jelentett, s a közösségi szórakoztatás ilyen alkalmi itt már ki is szorultak a költő életéből, maradtak a nevezetes alkalmakra írott, többnyire már csak elküldött verses üzenetek, illetve az akadémiai ülések unalmát oldó tréfás írásbeli üzenetek, például Jókaival²³ – bár ebben a váltásban Arany súlyosbodó betegsége is közrejátszhatott,²⁴ hiszen ez a közösségben való megmutatkozását is akadályozta, nemhogy vers-szerzői, tréfamesteri szerepvállalását. Nagyszalontán azonban jegyzői működésének hivatalos kapcsolatrendszere szolgálhatott ilyesféle háttérként (erre példa a főnökének, Borbély Pál főjegyzőnek írott névnapos vers, a Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ő levele), s az ebből a társadalmi státusból fakadó társasági ismeretség is elősegíthette alkalmi versek születését (pl. így alapozódhatott meg egy presbiteri vacsorán barátsága a frissen odaérkezett rektorral, Szilágyi Istvánnal, akinek aztán szintén írt köszöntő verset).²⁵ Nagykőrösön egy, a mezővárosi társadalmától többé-kevésbé elkülönült²⁶ kisvilág, tudniillik a református gimnázium tanári kara²⁷ jelentette ezt a társaságot; ebben az Arany számára nyilván kedves közegekben pedig névnapok, disznótorok és egyéb közös vacsorák jelentették azokat az alkalmakat, ahol Arany mint költő magára vehette az alkalmi verseket szerző poéta szerepét – igaz, olykor nem is egyedül, hiszen a tanári karban más literátorok is voltak: a Névnapos köszöntő (Mentovich Ferencnek) című verset pl. Szász Károllyal közösen írta. Arany ekkor – a magára vállalt társadalmi szerepet tekintve – pontosan a Csokonaitól nemcsak megvalósított, hanem irodalmi típusként is megjelenített költő-szerepet töltötte be, gondoljunk csak a töredékben maradt Csokonai-színműnek, A méla Tempetői-nek egyik, ironizált – sőt, Bíró Ferenc szerint: ellenszenves – költő-típusára, az alkalmi mulattatást vállaló Csikorgóra.²⁸ Nem is meglepő, hogy milyen fontos (néhol nyílt, néhol rejtett) Csokonai-utalások szövik át ezeket a verseket – ezáltal egyébként ez az egész szórakoztató tradíció református, sőt, szűkebben, a debreceni református kollégiumra visszamutató karakterűnek mutatkozik. Az Arany-összkiadásokban a leginkább [Szilágyi István nevenapjára] címen közölt versben (eredeti címe: Leiki szemét hordó lapát) pl. a mottó egy jelölten Csokonaitól származó idézet:

“Mottó: Tisztelkedném köszönyűkkel

*És reá arany betűkkel
Szilágyi Istvánt mettszenék.”²⁹*

Csakhogy természetesen olyan Csokonai-vers nincs, amelyben éppen az ünnepe, Szilágyi István neve lenne olvasható: Arany itt módosította azt a néhány sort, amelyet Csokonai A tavasz című Kleist-fordítása elé szánt, s gróf Széchenyi Ferencnéhez intézett³⁰ – ezáltal pedig saját költői pozícióját teljesen össze is vegyítette költő-elődjével. Ehhez mérten lehet jelentőséget tulajdonítani annak az

²³.) Egy ilyen céduláról I. Scheiber 1996.

²⁴.) Erről I. Pál 1996.

²⁵.) Ez utóbbi verset az Arany-kiadások általában [Szilágyi István nevenapjára] címmel közlik, első publikálásakor a közlő még a Leiki szemét hordó lapát címet adta neki (Gyöngyösy 1905.); ugyanitt található a Borbély Pálhoz intézett vers is.

²⁶.) Erről I. Novák 1982. 129–131.

²⁷.) Erről I. Törös 1982., valamint számos visszaemlékezés felhasználásával: Benkó 1897.

²⁸.) L. Bíró 1994. 401.

²⁹.) Gyöngyösy 1905. 488.

³⁰.) Csokonainak a gróf Széchenyi Ferencnéhez intézett, a verset is tartalmazó levelét (1802. febr. 16.) I. Csokonai: Levelezés 168–170.

apróságnak is, hogy a versben Arany is alkalmazza a 'béka' jelentésű "körmös hal" kifejezést ("egy halász ha prédikál – fog sok ezer... körmös halat."),³¹ amelyet Csokonai is használt és megjegyzetelt a Békaegérharc "Első pipa dohány" részében.³² A részlet humoros hatásához persze annak az észlelése is hozzátartozik, hogy itt Arany egy pütkösdi éneket fordít ki, amelyben Szent Péter említetik, s természetesen nem béka-fogás, hanem emberi lelkek megragadása, megtérítése kapcsán.³³ Az Alkalmatosságra írott versek pedig a címadással egyértelműen Csokonai 1806-os, Nagyváradon megjelent kötetére utalt.

Arany szórakoztató, alkalmi verseiben a mulattatás hatásmechanizmusának többrétegű felhasználása figyelhető meg. Kiindulópontnak talán a poéta személyének, tehát a lírai én megszólalásának pontos és túlhangsúlyozott szituálása tekinthető: Arany a dilettáns vagy legalábbis alkalmiságát tekintve nem professzionális költő (ahogy egyhelyütt mondja: a "bocskoros poéta")³⁴ szerepét ölti magára, azt a szerepet tehát, amelyet a kollégiumi hagyomány Csokonain is átszűrt tradíciója kész mintaként nyújtott. Ez utóbbi egyébként sem volt idegen Aranytól, gondoljunk csak Az elveszett alkotmány narrátorára éppúgy, mint kései, kegyetlenül lestylizált önarcképeire az Őszikék-ciklusból (pl. Öreg pincér, Tamburás öreg úr) – de felbukkan ez az eljárás fiktív irodalmi alakteremtés keretében is: a – nem létező – Csukat Nagy András debreceni poéta nevében írt vers, A négy jövevény esetében Arany szerzőségének a kimutatása csak gondos keletkezéstörténeti és filológiai rekonstrukció révén volt lehetséges.³⁵ Ehhez a beszédhelyzethez természetes módon járulhatnak aztán az alantásnak számító, ilyen módon nyilvános tiltás alá tartozó testi működések költői leírásai – s ezek az ürítkezések egyaránt lehetnek a lírai ének vagy a költői önarcképnek tekinthető szereplőknek a cselekedetei, mint ahogy a megszólított, ünnevelt személy kigúnyolására, ironizálására szolgáló humoros hatáseffektusok is. A Borbély Pálnak írott születésnapi vers például egy szent textusnak, az újszövetségi páli leveleknek a formai keretét tölti meg alantas tartalommal: a szent elvégzi a dolgát egy éjjeli edényen, mielőtt megírná a levelét, utána pedig a szenttől a levél továbbítására megbízott Aranyszájú János (a költő személyének névrejtéssel is kiemelt alteregója) lesz az, aki meggondolatlan vizelésével árvizet okoz.³⁶

Innen nézvést még a látszólag legdurvább, személyre irányuló ugratás vagy legszókimondóbb célzás is mérsékeltnek tűnik, hiszen egyrészt maga a szakralitás és az alantasság keveredik össze, másrészt pedig a testi funkciók és gyöngeségek kigúnyolása ismételten visszakapcsolódik az esendő poéta személyéhez; s azt sem szabad elfelejteni, hogy ezek a felolvasásra szánt, s ily módon az azonnali tetszést előidézni szándékozó szövegek mindig az illető személy jelenlétében hangoztak el – a mulattatás, a nevetetés tehát egyszerre történhetett a lestylizált poétai szerepen, s a megszólított (egyszerre megtisztelt és nevetségessé tett) ünneplően, így teremtve meg a mulattatás közönségének virtuális, pillanatnyi egységét. A Köszöntő vers Szász Károlynak c. alkalmi versben például a következő sorok feltételezhető egykorú hatásának megértéséhez ("Amire mostanság lesz nagyobb szükség: / A farkadban álljon főfő büszkeséged!") fontos tudnunk, hogy Szász

³¹) Gyöngyösy 1905. 489.

³²) L. Csokonai: *Költemények* 2. 34., illetve: 437.

³³) Erre maga Arany hívta fel a figyelmet, amikor az Elveszett alkotmányhoz utólag, 1867-ben írott széljegyzeteiben azonosította a Negyedik énekben is felidézett szövegtöredéket, ilyenformán: "Péter apostol. »Egy halász, ha prédikál – Fog sok ezer lelkeket.« Pütkösdi ének". L. AJÖM II. 55.

³⁴) A kifejezés az Alkalmatosságra írott versek alcímében található: "ezen alkalmatosságra készítőddött és elmondódott egy bocskoros poéta által következőképen"

³⁵) Erről I. Keresztury 1963.

³⁶) Gyöngyösy 1905. 495.; a vers értelmezésére I. Tarjányi 2000. 128–134.

Károly 1852-ben, s nem sokkal e vers elkészülte után vette el feleségül Szász Pólit Nagykőrösön; vagyis itt egy jellegzetes, ott és akkor mindenki számára egyértelmű, erotikus férfiugratás, férfi-jókívánság céltáblájává vált a jó barát Szász.³⁷ Hozzá tartozik persze a dologhoz, hogy amikor alig egy év múlva Szász megözvegyült, a fiatalon elhunyt asszony emlékére ismét Arany írt sírverset.³⁸ Az ünnepelt személy pervertálására talán a leglátványosabb példa mégiscsak az Alkalmatosságra írott versek, amely egy disznótoros vacsora alkalmára készült, ahogy az alcím mondja: “midőn Szilágyi Sándor úr az ő első és utolsó malacának végső tisztességtételét nagy és fényes gyülekezet jelenlétében tartaná”. Arany itt annak az Alföldön a mezővárosokban is általánosan elterjedt népszokásnak a kereteit használta fel, amikor is az elfogyasztani kívánt disznót tréfás halotti búcsúztatóval tisztelték meg.³⁹ Persze szerepet játszhatott a gesztusban egy korábbi irodalmi tradíció is: a középkori vágáns költészetben ismeretes, latin nyelvű “Testamentum porcelli” ugyancsak a disznó temetésének és a lakomának az összekapcsolására épült rá; a diákköltészetben ez a hagyomány pedig sokáig jelen volt.⁴⁰ Arany alkalmi versében azokat a toposzokat is fölhasználta, amelyek a református temetési szertartás tradicionális elemei – ilyen például az a megoldás, hogy a vers végén egyes szám első személyben maga a halott, jelen esetben a disznó vesz búcsút legközelebbi hozzátartozóitól, azaz magától a házigazdától. A halál kifigurázása azáltal történhetik meg, hogy a lakoma első felvonásává minősül át. Mindez azonban még csupán az alapul vett, s rendkívül leleményesen kiaknázott hagyományelem, amelyet Arany azzal tett többbéteggé, hogy lefokozott költői önarcképéhez, a “bocskoros poétá”-hoz a klasszikus retorikai-poétikai tradíciók pedáns követését is társította. A vers a Múza segítségével hívásával kezdődik, s ezáltal az eposzi tradíció is megidéződik az első versszakban – bár természetesen komikus formában: a Múza lebukván a Parnasszusról, betört orral kénytelen hősi harcok helyett olyan “alacsony tárgyat” választani, mint ez a disznótor. A vers logikai struktúrájának a középpontjába pedig egy következetesen végigvitt retorikai fogás áll: a költő a disznónak és gazdájának hasonlatosságát mutatja ki, hangsúlyozottan ad hominem-típusú érveléssel. Ebben a szerkezetben a disznóhoz kapcsolódó, s emberre alkalmazva sértésnek számító tulajdonságok és jellemvonások mind érvényesnek mutatkoznak a házigazdára. A vers felépítése iskolás pedantériával ironizálja ezeket a párhuzamokat: mindegyik versszak – kivéve az elsőt – rögtön az elején megnevezi, hányadik “hasonlat”-nál is tartunk, majd következik a malac valamelyik tulajdonságának (hízékonyságának, szeleburdiságának, élvetegségének stb.) bemutatása, s erre következik a versszak második négy sorát kitevő argumentáció, amely mindezt Szilágyi Sándorra is érvényesnek mutatja. A legérdekesebb, legösszetettebb a második hasonlat:

*“Második hasonlat: hogy a malac korog,
Sándorunk is gyakran gyanúsan morog,
Hogy produkálhatná magát Athenében,
Bár malac nem volna rejtve köpenyében.
Azt hiszen furorét csinálhatna véle,
Olyat még nem hallott az a görög-féle,
Nincs is egyéb olyan tulajdona néki,*

³⁷ .) A verset először közölte és keletkezési körülményeit is összefoglalta: Mészöly 1932.

³⁸ .) Az Iduna emléke címen ismert két vers első darabjából Arany csak az első négy sort írta meg, a többivel maga Szász egészítette ki (vö. Benkó 1897. 58.; Kozocsa 1929.) Az Iduna néven költeményeket is publikáló Szász Póli verseskötete 1853-ban jelent meg (vö. Tolnai 1918.)

³⁹ .) A néprajzi párhuzamokra l. Bereczki 1992.

⁴⁰ .) Erre felhívta a figyelmet: Küllös 2006. 412.; vö. még Mészöly 1993. 297.

Mellyel annyi bölcs közt magát tüntetné ki.”

Láthatólag a versnek ez a része nem a szókimondásra, hanem egyrészt a társaság tagjairól feltételezhető, Szilágyi Sándorral kapcsolatos tapasztalatokra, másrészt egy klasszikus szöveg allúziójára épít – ez utóbbi a malacot köpenyébe rejtő athéni említésében érhető tetten. Ezt az utalást Arany később beépítette a Vojtina Ars poétikájá-ba is, ott valóság és illúzió egymásba játszásának példázataként. A valószínűleg Phaedrustól átvett anekdotának⁴¹ azonban itt egészen más a funkciója – az egykorú közösségi befogadás lehetőségének megszűnésével az utólagos értelmező már csak egyéb, versen kívüli, történeti információk segítségével remélheti a humoros hatás rekonstrukcióját. Az anekdota applikálását (s ilyenformán Szilágyinak és malacának újabb, mély hasonlatosságát) az tehette frenetikussá, hogy a felolvasáskor jelenlévők mindegyike tudta, nyilván tapasztalatból, hogy Szilágyi – bélbántalmi miatt – állandóan szellentett; erre célzott a máskor Aranytól is használt gúnyneve, a Szeleky.⁴² Míg a Phaedrus-anekdota a Vojtina Ars poétikájában az illúzió valóságfelidéző szerepének filozofikus jelentésrétegét hozta játékba, addig itt ez a szellentése révén disznót is helyettesíteni képes ember metaforájával gazdagodott – mindez pedig azzal is megvolt tetézve, hogy Szilágyi Sándort egy olyan társaságban, amelyben tudósi rangja és tanári tekintélye közismert volt, kifejezetten és kizárólag a szellentési képesség (azaz inkább szellentési kényszer) révén minősítette kivételesnek.

A szellentés voltaképp a vers legfontosabb toposzává vált azáltal, hogy a temetési búcsúztatók elmaradhatatlan zárórészét imitáló, a malac búcsúzását tartalmazó egység utolsó strófájában is visszatért: a fingás itt a megölt disznó bosszúálló szellemének visszatérésévé minősült át:

*“Ha valami éjjel paplanodban korog,
Az én lelkem lesz az, amely ott kucorog;
Az lesz, mely a legszebb női társaságban
Egyszer csak megröffen hátul a nadrágban.”*

Szilágyi pervertált beállítása ráadásul néhány sorral föltebb, szintén a malacnak tulajdonítható szólam során azáltal teljesedett ki, hogy egy antik utalás és egy klasszikus intertextuális kapcsolat már nem a hasonlatosságot, hanem szinte az azonosságot állította:

*“Gyönyörű multság, gyönyörű theátrum!
Ezért mondták rólunk: »par nobile fratrum«?
Ilyen a barátság? A gyöngébb a vesztes.
Így tett Pyladessel a derék Orestes?”*

A “par nobile fratrum” kifejezés (eredetileg: nobile par fratrum alakban) ugyanis Horatius-idézet (Szatírák 2, 3, 243), s szó szerint ’nemes testvérpár’-t jelent – igaz, szállóigeeként az ironikus “gyönyörűséges két mákvirág” értelmében volt használatos.⁴³ Ami pedig a Pylades – Oresztész említést illeti: itt a műkénei mondakör legendás barátairól van szó, akik közül az egyik, Oresztész gyilkosság bűnébe esett ugyan (apja, Agamemnón meggyilkolása miatt a saját anyját és anyja szeretőjét ölte meg), ám valóban nem leghívebb barátjának lett a gyilkosa. Ez a két,

⁴¹ .) A példázat forrása ugyanis a következő fabula: Phaedrus, V. könyv, V. (Scurra et Rusticus). A Vojtina Ars poétikája antik forrásainak eddigi legtüzesebb elemzését l. Adamik 2006. 18–24.

⁴² .) Vö. a Mentovich Ferencet és Szilágyi Sándort ugrató, Aranytól származó kéziratos, rajzos, szatirikus újság szövegével, amelynek eredeti példánya (vagy példányai) elvesztek, tartalmukat azonban ismerjük: AJÖM XIII. 230–231.

⁴³ .) Vö. Tóth B. 1895. 273.

klasszikus műveltséget feltételező szövegek közötti kapcsolat disznónak és gazdájának mélyebb, eredendőbb kapcsolatát rajzolja ki, mint a megelőző szövegegység hasonlatokra épülő trópusai. Ráadásul a vers zárolata, miután az alantas testi működéseknek ez a rendkívül gazdagon strukturált hálózata kiépült, képes még egy új elemet beépíteni ebbe az ironikus játékba:

*“De nem, megbocsátok, jó keresztyén módra,
Hiszen hol találnék ily méltó utódra!
Baráti emlékül azt a gyűrűt hagyom,
Melyben, ha jól sejtem, farkam dugva vagyon. –”*

Azaz egyfelől felvillant itt az örökhagyó és örökös (vagy szűkebben: szülő és utód) lehetséges kapcsolata is, de ennél sokkal hangsúlyosabb a zárókép, az örökül hagyott gyűrű, amelybe a malac farka van beledugva. Az egyértelműen erotikus szimbólumok⁴⁴ itt az eljegyzést és a házasságot idézték fel, ezzel teljesítve ki a hasonlóságtól az azonosításig terjedő viszonylatok skáláját.

Arról közvetlenül ugyan semmit sem tudunk, miképpen fogadták ezt a verset azok, akik számára Arany készítette (jelesül a leginkább érintett Szilágyi Sándor), de a vers másolatokban s újráfelfedezésekben gazdag utóélete azt mutatja, hogy egyrészt sikere volt, másrészt pedig Szilágyi sem vehette zokon⁴⁵ – ez egyébként azért is érdekes, mert egy másik alkalmi Arany-versnél (Újévi köszöntés), amely egy utólagos olvasat számára ennél sokkal kevésbé tűnik élesnek, maga a költő jegyezte oda a kéziratra: “Alkalmi bolondság, de mely az illetőnek nem tetszett.” Az Alkalmatosságra írott versek kikövetkeztethető azonnali sikere, amely aztán a kézirat megőrzésében és másolásában teljesebben ki, arra mutat, hogy az itt működtetett humor valóban megfelelt annak a célnak, amelyet Arany neki szánt: képes volt szórakoztatni azt a társaságot, amelyről azért megalapozottan sejthetjük, hogy a nagykőrösi gimnázium tanári karával lehetett azonos (a versben Szilágyi mellett még Lengyel Dániel természetrajz- és némettanár is említődik név szerint).⁴⁶ Az már Arany költői tehetségével magyarázható, hogy képes volt ezt az alkalmi funkciót olyan összetett szövegformálással megvalósítani, hogy a vers túlélvén az egyszeri felolvasást, önálló, olvasás útján befogadható műalkotásként is élvezhető maradt. Mindez persze arra is figyelmeztet, hogy Arany ugyanazokkal a poétikai eljárásokkal élt ezekben az alkalmi, humoros verseiben is, mint azokban, amelyeket életműve szélesebb nyilvánosság előtt is vállalható darabjainak gondolt: erre példa az, hogyan tudott egészen másféle értelmet adni ugyanannak a szövegek közötti utalásnak, amelyet ráadásul hasonló poétikai megformáltsággal épített ki (az elrejtett malac hangjának kétféle példázatos felhasználása éppúgy jól mutatja ezt, mint az ördögtől megszállott disznócsorda Márk és Lukács evangéliumában is szereplő története, amely a Borbély Pálhoz írott versben is benne van,⁴⁷ de megtalálható A poloska c. makámában is).

Arany idesorolható verseinél nem tudjuk megragadni a művek utólagos használatát: ez esetben a szöveghagyományozódás nem mutat olyan nagyságrendű másolási aktust, mint Csokonainál. A versek első elhangzásának konkrét szituációja ugyan itt is kódolva van ezekben a szövegekben, azaz az őket létrehozó szituáció, illetve az a közeg, amelynek a használatára születtek, nem felismerhetetlen. A versek utóéletének azonban alig van értékelhető nyoma. Innen nézvést a Csokonai-életmű

⁴⁴ .) A gyűrű erotikus jelentésére l. Bernáth 1986. passim (a mutató vonatkozó oldala: 341.)

⁴⁵ .) A kéziratban maradt verset többen is közzölték: erről összefoglalólag l. AJÖM VI. 220.

⁴⁶ .) Arany a tanári kar nevét külön epigrammába foglalta (A tanári kar); az ott említett személyek rövid, lényegretörő életrajzát l. Arany 1993. 8.

⁴⁷ .) Ezt elemezte: Tarjányi 2000. 133.

olyan sajátos és kivételes bemérési pontnak mutatkozik, amely a jelenség mércéjeként is felfogható. Az eltérés pedig összefügghet a lassan átalakuló költészeti tradíciókkal, a verses szövegek kéziratos hagyományozódásának módosuló társadalmi feltételrendszerével is – a kéziratos énekeskönyvek összemásolásának periódusának legtermékenyebb időszakára már véget érni látszik akkorra, amikor ezek az Arany-versek keletkeztek, s mintha a szövegekkel való bánásmódnak is módosultak volna a kritériumai – bár ezek a benyomások lehetnek csupán a közköltészet kutatásának jelen állapotából fakadó aránytévesztések is, hiszen az ismereteinket megalapozó Stoll-bibliográfia⁴⁸ éppen 1848-nál zárja le az anyag felmérését, így a későbbi folyamatokról csak hipotetikus következtetéseink vannak. Ilyenformán persze egyelőre aligha lehetséges a folyamatokat pontosan leírni, illetve tagolni. Arany azonban tudatosan a Csokonai-tradíció áramában alkotja meg ezeket a szórakoztató verseit, úgy, hogy saját, archaikusnak és populárisnak tűnő költői szerepével tökéletesen tisztában van, s ezt a tudatosságot finom poétikai érzékkel bele is építi a verseibe. Csokonai és Arany szórakoztató attitűdjének hasonlóságai és eltérései tehát igen jól mutatják a szituációhoz kötött, társasági szórakoztatás költészetre gyakorolt poétikai hatásának lassú, de letagadhatatlan átalakulását is, s ezzel az erotikus költészet egyik tradicionális befogadási alkalmának módosulását is.

⁴⁸.) Új kiadása: Stoll 2002.